

pokazujući tako raznolike modne ukuse tadašnjega građanskog društva, ali i kontinuitet praćenja srednjoeuropskih kulturnih obrazaca na prostoru periferije dugo nakon disolucije Monarhije.

Posljednje poglavlje, „Umjesto zaključka ili ‘Sve se mijenja do viš Boga i pivčeva glasa’”, sumira osnovne zaključke prethodnih poglavlja. Autorica se osvrće na prednosti i nedostatke vlastitoga istraživačkog pristupa te na mogućnosti daljnega istraživanja naslovne problematike. U zaključku se tako ističe da studija slučaja dvaju manjih ličkih mjesta pokazuje kulturnu raznolikost i kontinuitet života na periferiji nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije, nenarušenog snažnim političkim lomovima koji su se događali u dugom XIX. i kratkom XX. stoljeću; dapače, studija je na vidjelo iznijela različite procese kulturnih transfera i odjeke nekadašnje Monarhije u međuraću, kao i razvoj hibridne lokalne kulture na sjecištu tradicije i modernizacijskih procesa.

Ova studija mogla bi se okvalificirati kao obiteljska povijest ispričana na (kulturno)antropološki način. To nipošto nije samo zbog autoričine znanstvene vokacije već i zbog specifičnoga pristupa u proučavanju obiteljske povijesti, koji je dodatna vrijednost ove studije. Ona se, naime, ne zadovoljava samo generičkim pristupom obiteljskoj povijesti: iznošenjem povijesnih događaja i osobne povijesti članova obitelji. Autorica pokazuje i analizira mehanizme prijenosa obiteljske povijesti kroz višegeneracijski komunikacijski lanac unutar vlastite obitelji, na što se često kritički osvrće. Kad se to uzme u obzir, dualitet ove studije, koja podjednako gravitira obiteljskoj povijesti i mikrohistoriji, postaje sasvim razumljiv. Štoviše, široki dijapazon konzultirane izvorne građe i literature, mahom s područja etnologije i kulturne antropologije i povijesti, te interdisciplinarni pristup daju jasan putokaz kako pristupati istraživačkim područjima kao što su obiteljska ili lokalna povijest. U tom smislu može se reći da je ova studija polučila veći uspjeh.

Ivan Grkeš

The Roma Holocaust/Roma Genocide in Southeastern Europe: Between Oblivion, Acknowledgment, and Distortion (New York; Boston: The Auschwitz Institute for the Prevention of Genocide and Mass Atrocities; The François-Xavier Bagnoud Center for Health and Human Rights at Harvard University, 2022.), 147 str.

Knjiga *The Roma Holocaust/Roma Genocide in Southeastern Europe: Between Oblivion, Acknowledgment, and Distortion* [Holokaust/Genocid nad Romima u Jugoistočnoj Europi: između zaborava, priznanja i iskrivljavanja] nastala je kao dio istraživačkoga projekta koji je financirao Međunarodni savez za sjećanje na holokaust (International Holocaust Remembrance Alliance – IHRA) (Grant Nr. 2021-908; Vijeće Europe i Vijeće za regionalnu suradnju). Projekt je okupio znanstvenike i stručnjake o temi genocida nad Romima iz nekoliko zemalja i institucija. Urednici Margareta

Matache (Centar za zdravlje i ljudska prava François-Xavier Bagnoud, Sveučilište Harvard – François-Xavier Bagnoud Center for Health and Human Rights, Harvard University) te Gabriela Ghindea i Matei Demetrescu (Auschwitz institut za prevenciju genocida i masovnih zločina – The Auschwitz Institute for the Prevention of Genocide and Mass Atrocities) okupili su tim znanstvenika i stručnjaka iz europskih zemalja koji čine Bogdan Chiriac (Rumunjska), Mirko Đuković (Crna Gora), Ram Hadroj (Albanija), Hikmet Karčić (Bosna i Hercegovina), Eleni Argiro Kouki (Grčka), Vjollca Krasniqi (Kosovo), Hristo Kyuchukov (Bugarska), David Dragoljub Orlović (Hrvatska), Milovan Pisarri (Srbija), Deniz Selmani (Sjeverna Makedonija) i Alenka Janko Spreizer (Slovenija).

Knjiga je podijeljena na šest cjelina, a započinje uvodnim tekstom „Executive Summary” [„Sažetak”] (str. 4–10), u kojem se navodi da je povijest „Samudaripen/Porajmos ostala periferna tema u okviru proučavanja holokausta i genocida”. U tekstu se većinom za stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu koriste pojmovi holokaust/genocid te Samudaripen/Porajmos. Istraživanje je usmjereno prema zemljama Jugoistočne Europe: Albaniji, Bosni i Hercegovini, Bugarskoj, Hrvatskoj, Grčkoj, Kosovu, Crnoj Gori, Sjevernoj Makedoniji, Rumunjskoj, Srbiji i Sloveniji. Ciljevi publikacije nisu bili samo istražiti genocid nad Romima u tim zemljama nego i obuhvatiti pitanja poput odnosa prema genocidu i njegova priznavanja, kulture sjećanja (memorijalizacije i komemoracije) te identificiranja obrazaca negiranja i distorzije romskoga genocida. Osim toga, autori su nastojali ovom publikacijom propitivati odnos između povijesti stradanja Roma na ovom području i sve izraženije pojave antiromskoga rasizma / anticiganizma. Istraživači su za potrebe ove knjige proveli bibliografsko i arhivsko istraživanje, polustrukturirane intervjuje, analizu dokumenata i narativa te analizu sadržaja odabranih *online* medija i društvenih mreža. U ovome nastavku iznose se ključni rezultati navedenih istraživanja. To se ponajprije odnosi na pitanje terminologije, poput korištenja pojmova Rom, anticiganizam, genocid/holokaust nad Romima, Samudaripen/Porajmos. Zatim se u kratkom osvrtu nastoji objasniti povijest Roma u spomenutim zemljama kao povijest anticiganizma / antiromskoga rasizma, što je posebno bilo izraženo uoči i za vrijeme Drugoga svjetskog rata, kad su Romi deportirani u koncentracijske i radne logore, mučeni i silovani, izgladnjivani te ubijani. U nekim od analiziranih zemalja nisu bili izravno ubijani ili deportirani u logore, nego su, primjerice u Bugarskoj, podvrgnuti psihološkome mučenju, nasilju, ekonomskim i drugim ograničenjima. Numeričke razmjere stradanja Roma u ratu teško je ustanoviti, ponajviše zbog izostanka sustavnih znanstvenih istraživanja. Tu se navodi i određeni paradoks: Romi su istovremeno sudjelovali u partizanskim jedinicama i bili žrtve zločina tih jedinica, donoseći pritom primjer Slovenije i Srbije. Ukratko se iznose i promišljanja o kulturi sjećanja na romske žrtve, koja se fokusira na obilježavanje 2. kolovoza kao središnju europsku komemoraciju. U mnogim je zemljama ova tematika i dalje nedovoljno integrirana unutar obrazovnoga sustava, gdje su romske žrtve spomenute tek usput ili uopće nisu spomenute. Na kraju se iznose određene preporuke u pristupu ovoj tematici, poput poticanja sustavnih znanstvenih istraživanja, komemoriranja i priznanja genocida nad Romima.

Prvo poglavlje naslovljeno je „Introduction” [„Uvod”] (str. 11–14), a navodi da je pitanje genocida nad Romima u jedanaest analiziranih zemalja Jugoistočne Europe

nedovoljno istraženo, priznato i raspravljano u javnosti te da postoje poteškoće u znanju i komunikaciji o ovoj temi između državnih institucija, nevladinih organizacija i znanstvene zajednice. Posljedica toga je distorzija povijesnoga narativa, koju nastoje prevladati međunarodne organizacije poput Vijeća Europe, Europske komisije i IHRA-e, i to proaktivnim obrazovanjem i osnaživanjem pojedinih državnih institucija u prevladavanju antiromske diskriminacije (anticiganizma). U tom kontekstu Auschwitz institut za prevenciju genocida i masovnih zločina zajedno s partnerskim organizacijama (Vijeće Europe, IHRA, Vijeće za regionalnu suradnju) pokrenuo je 2021. projekt *Countering Distortion of the Genocide of the Roma in Southeastern Europe – A Key Element for Developing Anti-Racism Strategies and Anti-Discrimination Policies and Practices* [Suprotstavlanje iskrivljavanju/distorziji genocida nad Romima u Jugoistočnoj Europi – ključni element za razvoj antirasističkih strategija i antidiskriminacijskih politika i praksi].

U drugom poglavlju, „Overview of the Research Methods and Terminology” [„Pregled istraživačkih metoda i terminologije”] (str. 15–19), opisana je primijenjena metodologija u ovom istraživanju, koja se temelji na istraživanju jedanaestero istraživača u pojedinim zemljama, čije izvještaje analizira znanstveni koordinator u kontekstu povijesti Roma u Drugom svjetskom ratu, priznanja njihova stradanja, komemoracija, obrazovanja o povijesti te pitanja distorzije genocida. Istraživači su rad na projektu započeli analizom bibliografije radova u pojedinim zemljama, a istraživanje je pokazalo da u nekim analiziranim zemljama, napose u Bugarskoj, gotovo da nisu objavljeni znanstveni radovi o ovoj temi, zbog čega su se istraživači u većoj mjeri oslanjali na prikupljanje svjedočanstava Roma kao primarni izvor. Zatim su intervjuirali predstavnike vlasti, preživjele Rome, znanstvenike, pedagoge, nevladine aktiviste i dr. Dio projekta obuhvaćao je analizu postojećih zakona, *online* medija i društvenih mreža. Slijedi tekst „Terminology and Working Definitions” [„Terminologija i radne definicije”] (str. 19–25), u kojem se detaljno objašnjavaju pojedini termini poput „G/gypsies”, „Roma”, „Anti-Roma racism. Anti-G(g)ypsism. Anti-Roma discrimination. Romaphobia”, „Roma Genocide”, „Roma Holocaust”, „Porrajmos”, „Samudaripen and the Holocaust”. Treće poglavlje naslovljeno je „National Records: The Plight of the Roma Before and During WWII and the Holocaust” [„Nacionalni zapisi: Stradanje Roma prije i tijekom Drugoga svjetskog rata i holokausta”] (str. 26–55) u kojem se analizira pitanje razlikovanja genocida/holokausta nad Romima i drugih oblika diskriminacije i antiromskoga rasizma. U tekstu „Eugenics and Racist Theories: Seeds of Mass Violence Outbreaks” [„Eugenika i rasističke teorije: sjeme izbijanja masovnoga nasilja”] (str. 26–33) navodi se da su već prije Drugoga svjetskog rata na jugoistoku Europe bile prisutne rasističke ideje prema Romima, često povezane s nacionalističkom politikom, unutar kojih su isticali prijedlozi za progon Roma poput internacije u logore i geta. Eugenička promišljanja o Romima, da ih je potrebno socijalno izolirati i sterilizirati, u rumunjskome međuratnom društvu preuzela je desna radikalna politička skupina Željezna garda. Slična eugenika promišljanja postojala su u Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji, Grčkoj i Bugarskoj. Zbog rasnih zakona u Bosni i Hercegovini skupina muslimanskih intelektualaca nastojala je spasiti sedentarni dio muslimanskih Roma („Bijele Cigane”). Uočljivo je da su eugenika teze o Romima isprepletene s tezama biološkoga rasizma, a one su u javnosti isticane u

medijima (novinstvu). Dodatna razina diskriminacije prema Romima uoči Drugoga svjetskog rata bila je vidljiva u zakonima. Tekst „The Plight of Roma during the Holocaust and WWII in SEE: A Synopsis” [„Stradanje Roma tijekom holokausta i Drugoga svjetskog rata u Jugoistočnoj Europi: sinopsis”] (str. 33–55) donosi sažeti pregled događaja u jedanaest zemalja Jugoistočne Europe vezanih za genocid/holokaust nad Romima. Povijesni pregled započinje s Rumunjskom, gdje je fokus bio na deportaciji „neželjenih” romskih nomadskih skupina u Transnistriju 1942. godine. Prema dostupnim izvorima, na tom području stradalo je oko 11.000 Roma, i to većinom kao posljedica deportacija, internacija u logore, masovnih pogubljenja, izgladnjivanjem, zbog bolesti i sl. Nakon toga je obrađena Hrvatska, za koju se opisuje da su Romi bili podvrgnuti rasnim zakonima, uz iznimku jedne veće skupine Roma izuzete iz tih zakona – „Bijelih Cigana” – bosanskih Roma islamske vjeroispovijesti. Politika ustaških vlasti u Hrvatskoj bila je politika istrebljenja Roma, što je uključivalo deportacije i masovna ubojstva u koncentracijskim logorima, gdje su umirali i uslijed gladi i bolesti. Posebno mjesto stradanja Roma bio je jasenovački logor. Broj ubijenih Roma na području Nezavisne Države Hrvatske procjenjuje se između 10.000 i 20.000. Nakon toga analizirano je stradanje Roma u Bosni i Hercegovini, gdje je fokus bio na analizi izuzimanja iz progona skupine muslimanskih Roma („Bijelih Cigana”), iako su ustaške vlasti započele s deportacijom svih Roma, uključujući i muslimanske Rome, u jasenovački logor. Istodobno su Romi bili žrtve masovnih zločina ustaških vlasti, njemačkih i četničkih vojnih jedinica. Tekst završava navodom da je nepoznat točan broj ubijenih Roma. Slijedi tekst o Romima u Srbiji, koja je za Drugoga svjetskog rata bila pod okupacijom njemačkih vlasti, a one su provodile politiku progona na temelju rasnih zakona. Romi su bili deportirani u logore u Beogradu, poput Sajmišta i Banjice, i Nišu. Nacističke vlasti masovno su ubijale Rome i u drugim mjestima, npr. Kragujevcu, Šapcu, Kruševcu, Leskovcu. U zločinima nad Romima sudjelovale su i srpske kolaboracionističke vlasti („ljotićeveci”), a Romi su bili žrtve i zbog suradnje s partizanima. Ni ovdje nije poznat točan broj ubijenih Roma, a procjene idu od nekoliko tisuća pa sve do desetaka tisuća. U sljedećem tekstu, o Romima u Sloveniji, navedeno je da su bili žrtve okupacijskih nacističkih, fašističkih i mađarskih vlasti. Slovenski Romi ubijani su u nacističkim logorima u Begunju i Šentvidu, a dio njih deportiran je i ubijen u logoru Auschwitz. Romi su bili i žrtve masovnih zločina partizanskih jedinica, a poznato je pet takvih slučajeva. U Sloveniji je ubijeno nešto manje od 300 Roma. U tekstu o Kosovu stoji da su ga u početku okupirale albanske, a zatim i nacističke vlasti. Romi su s toga područja deportirani u nacističke radne logore. Istodobno su bili izloženi mučenjima, ubojstvima, izgladnjivanju, a procjenjuje se da je ubijeno oko 1000 Roma. Zatim je obrađeno stradanje Roma u Crnoj Gori, koja je za vrijeme Drugoga svjetskog rata bila pod talijanskom i njemačkom okupacijom. Romi na tom području sudjelovali su u partizanskim jedinicama, a dio ih se nastojao spasiti bijegom u Albaniju. Broj ubijenih Roma nije poznat. U tekstu o stradanju Roma u Bugarskoj navedeno je da je njezina vlast za Drugoga svjetskog rata bila saveznica nacističkih vlasti i okupirala dijelove teritorija Sjeverne Makedonije i Grčke. Nisu poznate deportacije Roma u logore, a prema postojećim svjedočanstvima Romi su bili izloženi određenome nasilju (napadi na romska naselja), pa se može zaključiti da su uspjeli preživjeti na tom području, a da nisu bili izvrgnuti razini nasilja prisutnoj u

drugim europskim zemljama. U tekstu o Romima u Sjevernoj Makedoniji navedeno je da su to područje za vrijeme rata okupirale bugarske vlasti. Romi su sudjelovali u partizanskom pokretu, a bili su žrtve masovnih zločina. U tekstu o Grčkoj stoji da su Romi bili deportirani u logore, poput logora u Sindosu. Prema dostupnim svjedočanstvima, bili su podvrgnuti prisilnom radu, izgladnjivanju i drugim vrstama nasilja neromskoga stanovništva. Romi u Albaniji sudjelovali su u partizanskom pokretu, pri čemu se zaključuje da na tom području nije proveden genocid nad njima.

Četvrto poglavlje, naslovljeno „Acknowledgment, Memory, and History Teaching” [„Priznanje, sjećanje i nastava povijesti”] (str. 56–75), započinje navodom da su u pitanju priznanja stradanja i davanja reparacija Romi bili zanemareni. Upravo su u Jugoistočnoj Europi nesjećanje i amnezija u odnosu na genocid/holokaust nad Romima bili povezani s narativom o Romima kao narodu koji ne drži do svoje povijesti. U prvom tekstu unutar ovoga poglavlja, „Acknowledgment” [„Priznanje”] (str. 57–60), kaže se da se u analiziranim zemljama Jugoistočne Europe kao središnji dan komemoracije obilježava 2. kolovoza, s iznimkom Srbije, gdje se to komemorira drugoga datuma. U nekim zemljama uopće se ne održavaju komemoracije za romske žrtve, primjerice u Albaniji, Bugarskoj, Grčkoj i Kosovu. Vlasti u Rumunjskoj i Hrvatskoj zakonski su prihvatile komemorativno obilježavanje 2. kolovoza, a u drugim zemljama romske žrtve komemoriraju se s ostalim žrtvama holokausta. U tekstu „Memorials” [„Spomenici”] (str. 61–65) ističe se da su spomenici posvećeni romskim žrtvama bili podignuti u zemljama bivše socijalističke Jugoslavije, primjerice u Srbiji te Bosni i Hercegovini. No, čest je bio slučaj da Romi nisu bili navedeni kao takvi na spomeniku, nego su njihova imena na spomenicima bez naznake da se radi o Romima i opisivalo ih se kao „žrtve fašističkog terora”. I u drugim zemljama podignuti su spomenici u sjećanje na romske žrtve, poput Rumunjske, no u ostalim analiziranim zemljama (Albanija, Bugarska, Kosovo, Crna Gora i Sjeverna Makedonija) nisu poznati takvi spomenici. U tekstu „Commemorative Ceremonies” [„Komemorativne ceremonije”] (str. 66–68) naglašava se da su romske nevladine organizacije inicijatori organiziranja komemoracija romskih žrtava, kao što je bio slučaj u Hrvatskoj, Grčkoj, Srbiji i Kosovu. Zatim je u tekstu „History Teaching” [„Obrazovanje o povijesti”] (str. 68–75) istaknuto da je u analiziranim zemljama primjetno „iskrivljavanje, minimiziranje i izostavljanje povijesnih činjenica o Romima u udžbenicima povijesti” (str. 68). To je posebno vidljivo u Bugarskoj, Albaniji, Kosovu, Crnoj Gori, Srbiji, Sloveniji i Bosni i Hercegovini. Istodobno je u Hrvatskoj i Rumunjskoj primjetan određeni pomak u integraciji ove tematike u obrazovni sustav.

Peto poglavlje naslovljeno je „Denial and Distortion of the Roma Holocaust/Roma Genocide” [„Poricanje i distorzija/iskrivljavanje holokausta/genocida nad Romima”] (str. 76–83) i započinje tekstom „Theoretical Approaches: Denial and Distortion” [„Teorijski pristupi: poricanje i iskrivljavanje”], u kojem je istaknuto pitanje poricanja i distorzije genocida/holokausta nad Romima kao posljedica dugotrajnoga procesa antiromskoga rasizma / anticiganizma. Pojedine međunarodne organizacije, poput Memorijalnoga muzeja holokausta Sjedinjenih Američkih Država, Vijeća Europe, Ujedinjenih naroda i Europskoga parlamenta, inkorporirale su ovu tematiku kao dio holokausta te unutar svojega djelovanja, donošenjem određenih dokumenata, poticanjem komemoriranja romskih žrtava i sl., IHRA kao organizacija razlučuje

genocid nad Romima od holokausta. Iz toga je vidljiva određena rasprava unutar akademske zajednice o komparaciji odnosa nacističkih vlasti prema Židovima i odnosa prema Romima. Slijedom te rasprave otvoreno je pitanje distorzije genocida nad Romima, što je IHRA istaknula u svojoj definiciji anticiganizma / antiromske diskriminacije. Poricanje i iskrivljavanje genocida nad Romima započelo je odmah nakon rata, kad na ratnim suđenjima u Nürnbergu nisu ispitani Romi i Sinti kao svjedoci i kad vlasti nisu priznavale da je nad njima počinjen genocid. U sljedećem tekstu, naslovljenom „Practices and Categories of Denial and Distortion of the Roma Holocaust/Roma Genocide or Samudaripen/Porrajmos” [„Prakse i kategorije poricanja i iskrivljavanja holokausta/genocida nad Romima ili Samudaripena/Porajmosa”] (str. 84–101), iznose se podaci iz istraživanja vezanih za poricanje genocida/holokausta nad Romima. Tako se razlikuju „teško poricanje” (potpuno poricanje genocida/holokausta nad Romima) i „blago poricanje” (negiraju se mehanizmi uništenja kao što su koncentracijski logori, deportacije, masovna strijeljanja ili izgladnjivanje). Primjeri „teškoga poricanja” zabilježeni su u Rumunjskoj i Bugarskoj, a „blago poricanje” primjetno je u Hrvatskoj – ponajviše se odnosi na poricanje da su Romi bili genocidno ubijani u jasenovačkom logoru. Zatim se u zemljama Jugoistočne Europe primjećuje postojanje „povijesne šutnje i zatiranja (potiskivanja) holokausta/genocida nad Romima”, što je posebno vidljivo u Kosovu, Srbiji, Sloveniji, Bosni i Hercegovini te u zemljama u kojima se holokaust/genocid nad Romima nije dogodio (Albanija, Grčka i Bugarska). Uz to se vezuje i pitanje minimalizacije broja romskih žrtava i pitanje pogrešnoga predstavljanja rasizma prema Romima tijekom holokausta i odbacivanja njihove uloge u genocidu, što je vidljivo u Bugarskoj, Rumunjskoj i Hrvatskoj. Dio poricanja i distorzije odnosi se i na hijerarhizaciju žrtava, u kojoj se romske žrtve smatraju manje vrijednima ili bezvrijednima, što je primjetno u Srbiji, Sloveniji, Sjevernoj Makedoniji i Kosovu. U nekim zemljama primjetan je proces glorifikacije počinitelja te odavanje počasti počiniteljima, djelima i simbolima romskoga holokausta/genocida, što je vidljivo u Kosovu, Rumunjskoj, Sloveniji, Sjevernoj Makedoniji i Bugarskoj. U analiziranim zemljama prisutna je i podrška vokabularu, mehanizmima istrebljenja i simbolima holokausta za prijetnju ili zastrašivanje Roma, što je primjetno u Srbiji, Grčkoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Rumunjskoj. U tim zemljama prisutno je i „ponižavanje sjećanja na Samudaripen/Porajmos, njegove žrtve i preživjele, uključujući uništavanje ili oštećivanje spomenika, arhiva i simbola holokausta/genocida Roma”. Tu je i primjetno izrugivanje genocida/holokausta nad Romima, kao i skretanje pozornosti s njega radi izbjegavanja ili poricanja nacionalne odgovornosti ili suučesništva.

U posljednjem, šestom poglavlju, „Steps Forward” [„Koraci naprijed”] (str. 102–106), iznose se određene preporuke vlastima u odnosu prema genocidu/holokaustu nad Romima. Tako se preporučuje poticanje i financiranje znanstvenih istraživanja, sustavno komemoriranje romskih žrtava (2. kolovoza), memorijalizacija (podizanje spomenika, održavanje muzejskih izložbi i sl.), razvoj obrazovanja o ovoj tematici, sustavna borba protiv poricanja i distorzije i dr.

Slijede kraći tekstovi vezani za priznanja znanstvenicima i drugim pojedincima koji su vodili ovo istraživanje i sudjelovali u njemu te kraće bilješke o institucijama koje su provodile istraživanje. Na kraju se nalazi popis arhivskih izvora za ovu tematiku.

Knjiga *The Roma Holocaust/Roma Genocide in Southeastern Europe: Between Oblivion, Acknowledgment, and Distortion* nastojala je obuhvatiti trenutačno stanje znanstvenoga istraživanja, odnosa vlasti i nevladinih organizacija prema pitanju genocida/holokausta nad Romima u jedanaest zemalja Jugoistočne Europe. Prednosti su ove knjige ponajprije njezina komparativna fokusiranost na jedanaest zemalja, čime se nastojalo razumjeti kompleksnost progona romskoga stanovništva tijekom Drugoga svjetskog rata. No, knjiga ima ozbiljnih nedostataka, koji su ponajprije vidljivi u izostanku znanstvenih istraživanja u arhivskim, muzejskim i drugim institucijama, čime ona nije ponudila nove spoznaje o ovoj tematici. To se nije moglo ni očekivati imajući na umu da znatan broj samih istraživača ne dolazi iz akademske zajednice, posebice iz područja historiografije. Zbog toga su vidljivi i određeni propusti u tumačenju nekih kompleksnih dijelova genocida nad Romima poput analize mehanizma terora pojedinih vlasti u uništenju romske zajednice (npr. konfiskacija romske imovine) ili sudjelovanja Roma u antifašističkom pokretu otpora, koje se ovdje vrlo površno obradilo. No, ova je knjiga otvorila područje međudržavne suradnje akademske i drugih zajednica u razumijevanju genocida/holokausta nad Romima.

Danijel Vojak

Amir Brka, *Kenotaf za ubijene tešanske Rome* (Sarajevo; Tešanj: Udruženje za modernu historiju; Centar za kulturu i obrazovanje, 2022), 221 str.

Povijest romskoga stanovništva u Bosni i Hercegovini (BiH) i danas je nedovoljno proučena tema unutar bosanskohercegovačke historiografije. Posljedica toga nije izostanak samo sintetskih djela nego i drugih znanstvenih publikacija manjega metodološkog opsega. Time su Romi, posebice njihova povijest, i dalje potisnuti na marginu znanstvenoga interesa. U zapadnoeuropskim historiografijama, napose u Velikoj Britaniji, Francuskoj i Njemačkoj, interes za sustavno proučavanje povijesti Roma primjetan je od 70-ih godina XX. stoljeća, a posljedica toga brojna su sintetska djela povjesničara poput Donalda Kenricka, Gratanna Puxona, Angusa Frasera, Becky Taylor i Davida Cressyja. Istodobno i dalje postoji marginalno zanimanje za znanstveno proučavanje povijesti Roma u historiografijama zemalja bivše Jugoslavije. Dijelom se srpska historiografija može smatrati iznimkom, točnije srpski znanstvenici na polju književnosti, sociologije i antropologije poput Slobodana Berberskog, Rajka Đurića i Dragoljuba Ackovića, koji su svojim proučavanjem kulture Roma obuhvaćali i njihovu povijest. Danas tek Milovan Pisarri kao povjesničar sustavno proučava povijest Roma u Srbiji, točnije segment njihove povijesti koji se odnosi na stradanje za vrijeme Drugoga svjetskog rata. U Sloveniji se ističu prilozi Andreja Studena i Vite Zalar, a unutar hrvatske historiografije može se navesti Danijel Vojak kao povjesničar koji se sustavno bavi proučavanjem povijesti Roma. Unutar crnogorske, bosanskohercegovačke, makedonske i kosovske historiografije primjetan je potpuni izostanak sustavnih znanstvenih proučavanja. I opet je u ovom slučaju potrebno posebno